

הקדמה

כשהנעתי בסיפורי על המלים החדשות הראשונות (מ' ח' י'
 המלים, 'לשוננו לעם' תשכ"ו ואילך) אל פרשת העגבנייה,
 נתברר לי עד מהרה, שתופעה מיוחדת כאן, הנוגעת בכמה
 תחומים: בוטאני, ספרותי, חברתי-יהודי ועוד. נועצתי עם
 עורכי 'לשוננו לעם', והוסכם להרחיב את סיפור העגבנייה
 מתחום הלשון אל התחומים האחרים, ויצא הקונטרס הזה.
 במהלך החקירה צריך הייתי לאסוף עדויות בעל-פה
 מיצאי ארצות מזרח אירופה ומאחרים. סייעו בידי כמה חברים,
 אף אחדים ממאזני מדורי השבועי שבי לי לשון שבשדורי
 ישראל וקצת מתלמידי בשני בתי מדרש למורים בירושלים.
 הפרופ' ח' בלנק והפרופ' ד' סדן אף הם ליווני בעצה ובהכונה.
 כולם עדרו עמי בגפש חפצה ובהתענינות מרובה, ואני אסיר
 תודה להם ורואה במדרש זה פרי עבודה משותפת.
 יודע אני, שעדיין לא שלמה המלאכה, ומקום הנחתי
 להרחבת הדברים, להבהרה ולפירוש. הנני מקוה, שמי שיש
 בידיהם לסייע ייתנו את דעתם ואת ידם לדבר.

פרק א

אלה תולדות העגבנייה

העגבנייה, כבן משפחתה, משפחת הסולניים, תפוח האדמה, מוצאה מאמריקה הדרומית, בחלקה המערבי. במאה השש עשרה הובאה לאירופה, וכאן החלו לטפחה ולהשביחה. תחילה לא גירה פרייה המקומט והמצולק את תאבונם של הפירות. חשדו, שיש בה רעל (ואמנם במשפחה זו יש כמה וכמה צמחים רעליים), והאמינו, שיש בה סגולה לעורר תאוה מינית, כמו לבן משפחתה הדודא (עיין ערך דודאים באנציקלופדיה המקראית וערך דודא, דודאים באנציקלופדיה העברית; ראה את הפרק על הדודאים בספרו של יהודה פליקס: עולם הצמח המקראי, מהדורה שנייה, תשפ"ח, עמ' 192, ולהלן, פרק ג, בעניין זה). לפיכך השתמשו בה בעיקר לגוי ולקישוט. רק במאה הי"ט הגיעו מגדלי הצמח הזה להשפחה ניכרת בצורתו ובטיבו של פריו. אזובתחילת מאה זו כבר הוכרה העגבנייה כפרי מזין ובעל ערך, פשטה על פני אזורים נרחבים, בעיקר הטרופיים והממוזגים, והריהי חביבה ורצויה כיום לרוב אוכליה.

נראה שבארץ ישראל, בזכות אקלימה הנוח, נפוצה העגבנייה כבר בתחילת המאה התשע-עשרה ואולי עוד לפני כן. ידוע, שבאיטליה נפוץ גידול העגבנייה, אמנם בזנים לא משוכללים, שנים רבות קודם שנפוץ בארצות אירופה האחרות. מאיטליה ודאי הובאה

העגבנייה לארץ. מעיד על כך גם השם הערבי בנדורה, שאינו אלא גלגולו של הכינוי האיטלקי: pomodoro, pomodoro (היינו, תפוח-זהב, ושם זה נתגלגל גם לרוסיה ולארצות אחרות במזרח אירופה). מכל מקום יש בידנו עדות (ראה להלן פרק ג), שכבר בשנות השלושים של המאה שעברה הייתה העגבנייה כאן מאכל חביב ומקובל על הכול.

על תולדותיו של הון המשוכלל של העגבנייה, המצר כיום בארץ מספר הסופר והחקלאי שלמה צמח, מראשוני העלייה השנייה, שהכניסו לארץ:

בשנת תרפ"ד נקראתי להקים את תחנת הניסיונות החקלאית של ההנהלה הציונית, שהייתה קודם בתל אביב ואחר כך עברה לרחובות. חיפשנו ון עגבנייה שיתחרה עם הון הערבי המקומי. לא היה כדאי למשק היהודי לגדל עגבניות. היבולים היו קטנים. ניסינו תחילה זנים שונים ואלה הניבו אמנם פירות יפים יותר, אבל היבול לא היה הרבה יותר גדול משל הערביים. גם ההבשלה הייתה מאוחרת. הבעיה הייתה לקבל יבולים יותר גדולים ולהקדים את העגבניות הערביות בשוק. הפתרון נמצא בון 'מרמאנד'. זה היה ון עגבנייה אלגירי, שהושבח בצרפת. ניסיונות קודם בכמה מקומות בארץ: עין חרוד, נהלל, ואחר כך גם ביהודה. עגבנייה זו הבכירה בשלושה שבועות לגבי אחותה הערבייה ונתנה יבול כפול ומשולש לדונם: 3-4 טונים לעומת 1-1.5. ון זה שליט עד היום הזה בארץ. וכשביקש משה דיין, בהיותו שר החקלאות (תש"ך-תשכ"ד) להמיר ון זה בון הקרוי 'מונימיקר' לא עלה הדבר בידו, אף כי משרה רמה הייתה על שכמו. זה כוחו של מאכל חביב, שהפריות מורגלים בו.

פרק ב

למה נקרא שמה עגבנייה, ומה עלתה לו לשם הזה

מחדשה של המלה עגבנייה יחיאל מיכל פינס הוא, ככל הנראה. בשנת תרמ"ו¹ נדפס בירושלים תרגומו ל"ספר עבודת האדמה בסוריה בכלל ובארץ ישראל בפרט, מאת ד"ר אנדרלינד, נעתק בבית מערכת 'הצבי' ממה-ע אשר להחברה 'פאליסטינה פערין'. תרגום זה נתפרסם גם ב'הצבי' תרמ"ו, ובמהדורה חדשה בוורשה בתרנ"א. וזה לשון הקטע על העגבנייה:

27. העגבניות². (בנדארא או טאמאטא בלע"ז) מצויות בכל מקום וביחוד בנינות אחלב, ששם כובשים אותם בעגולים למען יעמדו ימים רבים. פרי זו תחילתה ירוקה וסופה אדומה והיא יפה ונאות מאד. היא גדלה על גבי קלח שאין נזעו מחליף והרבה עגבניות על קלח אחד. לשדה מרובה, והיא חמוץ ועושים

1. בשער הספר נדפס בטעות: תרמ"ג, וצ"ל: תרמ"ו. כך מתקנת גם שושנה הלוי בספרה 'הספרים העבריים שנדפסו בירושלים בחמישים השנים הראשונות תר"א-תרנ"א'. ראה שם, ערך 407, עמ' 134. מאמרו של ד"ר ליאו אנדרלינד נדפס בכתב העת Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins משנת 1886, עמ' 73-1. אני מודה לד"ר משה קטן מבית הספרים הלאומי שהעמידני על טעות הדפוס הנ"ל. זו הביכתני לא מעט.

2. במקור בגרמנית: Der Liebes - oder Paradiesapfel

ממנת חרוסת וגם ממלאים אותה בבשר ואורז ומבשלים אותה ואף גם מבשלים אותה לבדה להשיב נפש עיפים בטעמה החמץ והערב, ואלם לא טוב להרבות באכילה כי נורמת חולי מעים ושלשול דם.

חיוזק להנחה. שאכן יִימ פִּינֶס הידש מלה זו, מוצאים אני בהערות חתנו דוד ילין. בסיפור מסעו 'לארץ ירדן' כותב ילין ('מן המודיעים') ב'המליץ' מִכֶּט בטבת תר"ס:

"הגן הזה, הוסיף להניד לנו בהורתו באצבעו על שדה מקף גדר קוצים גבוה, הגן הזה הוא נחלת 'הד'ר', בו יטעו רק ירקות המובאים לשוקי ירושלים לפני בוא ירקי יתר הכפרים, ובשנה החולפת הוציאו מהחצילים ומהעגבניות בלבד יותר ממאתים נפוליון! הגנן והפועלים המה כמוכן אכרים נוצרים."

ובהערה בשולי הרשימה:

עֶגְבָּנִיָּה = Tomato, Liebesapfel, ע' במאמר 'עבודת האדמה' מאת הד"ר אנדרלינד המתרגם לעברית מאת הח' הרי"מ פינס, צד 11.

גם ב'ילקוט צמחים', שהוציא ועד הלשון העברית בתר"ץ, הובא ערך זה כלהלן:

עֶגְבָּנִיָּה Lycopersicum esculentum, Mill Tomato
Liebesapfel, Tomato Tomato ПОМИДОР
ובהערה: י.מ. פינס. בערבית בנדורה.

השם עֶגְבָּנִיָּה נקבע אפוא אוב תרגום השם הגרמני Liebesapfel (תפוח אהבה), שהיה רווח באותם הימים לפני זה.
לפי גרסה ראשונה של פינס - עגבניות - יכולה צורת היחיד להיות

עגבנייה או עגבנית. גרסתו של יליך (לעיל): עגבנית, בבית דגושה. כיום מתדיינים לפעמים דוברי עברית, אם לבטא עגבנייה בבית דגושה או רפה. אמנם ילקוט הצמחים של ועד הלשון, תר"ץ, ו'מילון למתחי המטבח' של ועד הלשון, תרצ"ח, גרסים בית דגושה, אבל המלה באה בבית רפה ב'מילון כול בו לחקלאות' לזטורדסקי, במגדיר לצמחי ארץ-ישראל לאג, זוהרי ופינברק, ב'צמחי התרבות של ישראל' לזוהרי ופאהן וב'עולם הצמחים' לזוהרי. בכלל מעדיפה ועדת הדקדוק של האקדמיה ללשון העברית את ריפוי למיד השורש במשקל זה, ולפיכך אף בעלון האקדמיה 'למד לשונך' סב: עגבנייה. כך גם בשירו של יהודה קרני על העגבנייה (להלן פרק ג)^{2א}.

ראוי להזכיר סברה, שנתפסו לה כמה בלשנים, ואף מ' קוסובר נגרר לכך. לפי סברה זו הכינוי 'תפוח האהבה' יסודו בטעות. בספרו (שנכתב אנגלית) על 'היסודות הערביים באידית הארץ-ישראלית' כותב קוסובר בערך בנדורה, עמ' 251:

... הטומאטו הובאה מאביסיניה לאיטליה ושם (באיטליה) כינוה *pomi dei Mori*, כלומר 'תפוחי המורים' (=הכושים). האיטימולוגיה העממית הפכה את *pomi dei Mori* ל- *pomi d'amore* (תפוחי אהבה), ואחר כך גם ל- *pomodoro* (תפוח זהב).

לסברה זו אין, כנראה, יסוד. שום מילון איטימולוגי חשוב אינו

2א. על תמלים בסיום -ה, כגון מטריות, שמיים, חזייה חנוכיה, ספרייה, שעל תולדותיהן כתבתי ברשימותי 'מחי תמלים', ראה ההערה בחוברתי 'לשון בתחית', עמ' טו.

מרמו עליה. ד־ר מנחם הרטום וד־ר ליאז' לוי בדקו לבקשתי את הדבר, ודעתם היא, שאין אחיזה לסברה זו. הפנימים 'תפוח האהבה', על שום הסגולה המיוחדת שיהסו לעגבנייה, ו'תפוח זהב' על שום גֻּמָּה, עתיקים הם יחסית ומצויים בספרות האיטלקית זה מאות בשנים². אין כל סימן לכך, שהעגבניות נקראו על שם ה'מורים'.

שנים רבות, לפחות עד סוף המאה התשע־עשרה, עורר השם עגבנייה התנגדות ביישוב בארץ, מחמת 'אי צניעותו'. קודם כול מחרימו ראש המדברים בתחיית הלשון, אליעזר בן־יהודה, הן בביתו והן בעיתונו, ואף במילונו הגדול לא נזכרה העגבנייה.

בניהם של אליעזר וחמדה בן־יהודה - אחד בן־יהודה, דולֶה ויטמן ועדה ראם - מספרים, שבבית אביהם החרימו את המלה עגבנייה. גם האב וגם האם סבורים היו, שמלה זו 'גסה' היא, והיו מלגלים עליה ומשרים אותה לאחזתה לשורש (המחלה) עֲגַבָּת (מחדש המלה הזאת היה, ככל הנראה, ד־ר א־מ מזיא). בבית גרסו בדורה, שהיא צורה עברית של השם הערבי בנדורה. 'כשאבא לא מצא מלה בעברית, היה נוהג לפנות אל הערבית המדוברת, אומרת מרת עדה ראם, ומשום כך בחר במלה בנדורה-בדורה'.

בבדיחות־מה מסביר הפרופ' יי ריבלין, מפני מה שלל בן־יהודה את המלה עגבנייה: מחדש ומהפכן זה לא יכול לראות בשוין נפש הצלחתה של מלה 'נעזות' כזאת, שדוקא שמרן כפינס הוא שהמציאה.

כעשרים שנה כמעט שלא הזכירה העיתונות בארץ עגבנייה בשמה זה.

2. ראה הערת סיום בסוף פרק ד.

השם הערבי בנזורה, שהיה ידוע לפני תרמז' הוסיף לשמש גם
אחר כך:

ב'הצבי' מיט אדר תרמ"ה נאמר:

מהמושבה שרונה: גיעת בית השלחין נתנו אף המה יכולם
למכביר בקשואים, בבתגנים, בבנדורים ובקני הדבש
ובקלחי כרוב... .

גם ב"א סיון תרנ"ז נפרסם ב'הצבי', בתוספת המיוחדת 'האמר
היהודי':

תשובת לה' בן משה.

— בנדורה (טומט, Tomate) למען יבשלו מהרה טוב לקטום
את הראשים. הקטימה פועלת עליהם כמו על הענבים.

ובה' בכסליו תרנ"ח כותב דוד יודלביץ ב'הצבי':

והנני לעשות רצון האדון יעקב צומר (בגליון הקדם),
ולתרגם לשפה אירופית את המלים שבאו בדברי הפרק
"בהמושבות"... .

באשכנזית; בצרפתית

בנדורה Tomate, Liebesapfel (מערבית).

אפילו בשנת תרס"ד כותב זאב יעבץ ב'ירחונ' 'המזרח': (בחו"ב
ו', מילקוט התיר, עמ' 378):

והיה להם: הוית הכבוש, תבנדורה וכיוצא בהם, עם לחם
ותה, לפת שחרית וערבית.

אִם לֹנֶץ גֹּרֶס עֲגֻבוֹנוֹת, בְּלוּח אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל לִשְׁנַת הַתְּרִינִי,
שְׁנָה א', יְרוּשָׁלַם תְּרִינָה, בַּעַמ' 46, בִּסְקִירָה עַל פֶּתַח תְּקוּהָ:

הַפְּקִידוֹת תּוֹרַע מַעֲט מִמִּינֵי יִרְקוֹת שׁוֹנִים: לֶפֶת, לֶפֶת אָדוֹם,
גֹּר, צֶנוֹן, כְּרוֹב (בְּלוֹמַעַן קֶאֱהֵל) תְּרוֹבֶתוֹר, קֶשׁוֹת, מִלְפָּפוֹן,
עֲגֻבוֹנוֹת³ (טֶאמַאט), הָצִיל, בַּעֲרִבִית בְּדִיעָאן (אִיעֵר
פְּרוֹכֶט)...

וּבִּהֲאֹכֶר, הַעוֹרֵךְ אֲגֵרָאנָאם מִגֶּשֶׁה מֵאִירָאוּיִטֶשׁ בְּרֵאשׁוֹן לְצִיּוֹן
וְאַבְרָהָם מִשֶּׁה לֹנֶץ עוֹרֵךְ ה' יְרוּשָׁלַם בִּירוּשָׁלַם, יְרוּשָׁלַם, תְּרִינָה,
בִּסְקִירָה עַל הַמּוֹשְׁבָה קֶאֱסִינִיָּא מֵאֵת מ. מֵאִירָאוּיִטֶשׁ, בַּעַמ' 7,
גֹּרֶסִים הַעוֹרְכִים אֲגֻבוֹנוֹת בְּאַל־ף⁴:

וְעַל חֲמֵשֶׁה דּוֹנָאם הַשְּׁנָיִים יִזְרַע יִרְקוֹת הַקֵּץ, כִּמוּ פּוֹלִים,
מִלְפָּפוֹן (אוֹגֶעֱרֶקֶעֶם), אֲבִטִּיחִים, אֲגֻבוֹנוֹת (טֶאמַאטֶעס),
חֲטִי תִירוֹס וְעוֹד.

עַל הָאֲסוּצִיָּאצִיּוֹת, הַקְּשׁוּרוֹת בְּמִלָּה עֲגֻבוֹנִיָּה (אוֹ עֲגֻבוֹנִית) יֵשׁ עֲדִירוֹת
גַּם בִּסְפָרוֹת הִיפָּה. אַחֵר שִׁסְפֵּר אֶיִן גִּסְיֵן בְּצִלְלֵי הַחַיִּים (וְאַרְשָׁה,
תְּרִס־ד) עַל גִּנֵּיהַ הַעֲגֻבוֹנִית⁵. כּוֹתֵב מִי בְּרִדִּיצ'בִּסְקִי בְּבִיקוֹרָתוֹ,
שְׁנַת־פֶּרֶסֶמָה בְּהוֹמָן, וִילְנָה תְּרִס־הָ, חוֹב' ב' עַמ' 256:

3. אֲפֶשֶׁר שֶׁהַכְּתִיב עֲגֻבוֹנוֹת, בְּרִיז אַחֲרֵי הַבֵּיִית, מוֹשְׁפֶּע
מִהַחֲבֵרָה הָאֲשַׁכְּנוֹיִת.

4. אֵף כֵּאֵן אֲפֶשֶׁר שׁוֹזְהִי טַעוֹת גְּרִידָא. כְּתֵב עַת זֶה יֵצֵא בְּאִידִית
בְּחֻלְקוֹ הַגָּדוֹל.

5. אֲנִי מוֹדֶה לִידִידִי מֵר שְׁלוֹם קֶרְמֶר, שֶׁהִפְנָה אֶת דַּעֲתִי לִכְךָ.

וגינה, עלמה משכלת ומבקשת לב אהבה, ואהבה הרבה
 פעמים בזה אחר זה, ואהבה האחרון דוד, רעהו של הקודם
 לו, לרנר, ולהקודם יצר, והוא יוצא את העיר, ולפני צאתו
 הוא בא לרעהו וחברו שם, בשיבת ציון, ומספר לו על אודות
 אהובתו, והמלה הנפלטת מפיו נזרחה: עגבניות... וכאשר
 שואג האהב "מה אמרת?" הדלת נפתחה וגינה באה תחדרה.
 האהב הראשון יוצא בחפז ולגינה לא פנה. בחדר דומייה
 נזרחה. ייסורי גיהנום, עגבניות, עוד מצלצלת
 המלה הזו באויר, זוחלת היא על הקירות, על השולחן...

השם עגבנייה על כל המרומו בו אינו נותן מענה גם ליחזקאל
 (שאינו שפיר בדעתו) בסיפור 'שכול וכישלון' ליה ברנר, ידידו
 של גססין:

טומטס... עגבניות... אבל האומנם עגב אני, האומנם?
 ... כוס מים דייה לי... כוס מים בלי חלב... בצל אם יש
 לכם... זה לא יזיק... אבל עגבניות איני רוצה: איני עג-
 בן... איזו שמות מכוערים לפירות ארץ ישראל ואיטליה...
 אבל לעגבניות לא נמכרתי... עגבן אינני...
 אצל האלמנה באיטליה מת בעלה ונשארו לה שישה ילדים,
 מלבד הנערה. הנערה אינה נכנסת בחשבון. היא רק הפריעה,
 היא רק בלבלה, היא זימרה 'חזה', היא עגבה על חמילין,
 היא הלכה בדרכה - לה תנו עגבניות!
 (הסיפור נתפרסם לראשונה בתרף. קטע זה מכל כתיב י"ח
 ברנר בתבנית גדולה בג' חלקים, ח"א, עמ' 402-403).

ותיקי היישוב יודעים לספר על הסופר איזו רבינוביץ (אזר),
 שלא שקט ולא נח במלחמתו בשם ה'לא צנע' הזה, עגבנייה-מרנלא

בפיו: אני איני גורס עגבנייה⁶. והצעות מהצעות שונות הציע: סומקנייה⁷, אהבנייה⁸, תמה⁹.

כל מה שנאמר בפרק זה מוכיח על הסתייגות מסוימת, שהסתייגו בארץ, מה שם עגבניה ולא מהעגבנייה עצמה. על היחס בארץ לפרי העגבנייה, שהיה שונה מהיחס לפרי זה בגולה, ראה להלן.

6. כך מוסר לי הפרופ' ד' סדן.

7. כך מוסר לי מר' ח' רוהלד.

8. ההצעה אהבנייה זכורה לרבים. נתפרסמה ברשימה ב'דבר'. ביקשתיה ולא מצאתיה.

9. כך מעידים מר יצחק שבטיאל ומר מידד שיף ואחרים. ראה בעניין זה גם בחוברתי 'לשון בתחייה', עמ' לח.

פרק ג

גולה דוחה, וארץ-ישראל מקרבת

משעלה בידי העגנים, בימי אבותינו ובימינו שלנו, לטפח את העגבנייה, ליפותה ולשכללה, יצא שמה בעולם כפרי הראוי למאכל. אלא שכיננים, שתלו בה קודם לכן, ואמונות תפלות, שטפלו עליה, עדיין רישומם היה ניכר. אף מראה החיצוני המהודר, סומק שבה ועסיס שבה, אף הם סייעו להוסיף ולתלות בה, בעגבנייה זו, חכונות של מיניות ופריצות. באנגלית ההמונית, למשל, משתמשים בכינוי tomato לנערה עגבנית.

כיון שהעגבנייה בת משפחה היא לדודא, ולכן משפחתה זה אמנם מייחסים תכונות הקשורות במיניות, ביקשתי לברר, אם אמנם יש יסוד לאמונה זו בעגבנייה. פניתי אפוא אל מכון וולקני לחקר החקלאות בשאלה, והרי נוסח תשובתו של ד"ר ר' פרנקל, מנהל האגף לגידולי שדה וגן:

לצערי לא מצאתי כל אסמכתא שהיא, שהייתה מבססת מבחינה מדעית, השפעות 'סקסואליות' או 'מגרות' של צמח או פרי העגבנייה. יש על כן להניח, שהאמונה בהשפעות כאלה נובעת מגישה סובייקטיבית, שבפולקלור האינדיאני, ושל הכובשים הספרדים, שאולי סבלו ממחסור בוויטמין C עקב נסיעה ארוכה בים וגרפאו על ידי אכילת עגבניות, העשירות בוויטמין זה.

בספר, שהוקדש למקס ויגרייך, במלאות לו שבעים שנה, הוצאת
 מיטון, האג, 1964, מפרסם מרוץ הרצוג מאמר (באנגלית) על
 'אפיקי הדעיכה של דיאלקטים אידיים'.¹ במאמר מטעים הרצוג,
 שהסתייגותיהם של בני אירופה מהפרי החדש, העגבנייה, מושפעות
 מהפולקלור של עמים אלה. הכינויים השונים לכרי זה, כגון תפוח
 זהב (pomo d'oro), תפוח גן עדן (Paradiesapfel) תפוח האהבה
 (pomme d'amour), מרמזים על שימושי הגוי, שהשתמשו בו, ועל
 התכונות המיניות, שייחסו לה.

ההסתייגות הכללית מהעגבנייה התבטאה בין היהודים, לדעת
 הרצוג במאמרו זה, בתחום הפולחן. כינה 'תפוח טרפה' ואמרו
 עליה שיש בה דם. הרצוג מסרטט את מפת מזרח אירופה בתקופת
 התפשטות העגבנייה ומחלקה לשלושה תחומים, על פי יחסם של
 היהודים לעגבנייה: תחום, שבו לא הסתייגו מהעגבנייה: תחום, שבו
 הסתייגו קודם לכן אך חדלו מהסתייגו ותחום, שבו הוסיפו היהודים
 להסתייג מתפוח טרפה זה. את שינוי היחס לחיוב תולה הרצוג
 ב'לחצי המודרניזציה ממזרח וממערב'.

קטעי ספרות ועדויות בעל-פה, המובאים בזה, מאמתים את
 הנחתו של הרצוג לגבי מזרח אירופה. כאן, בארץ, מכל מקום,
 חיבבו התושבים את העגבנייה, והיא שימשה מאכל עממי ומקובל,
 ככל הנראה מראשית ימי גידולה כאן. יהודים רבים, שעלו לארץ,
 חדלו מהסתייגותם מהעגבנייה, לא עקב 'לחצי המודרניזציה
 ממזרח וממערב', אלא בעצם עלייתם לארץ ופגישתם עם העגבנייה,
 בדרך רגלם על אדמתה.

1. אני מודה לפרופ' ח' בלנק, שהפני למאמר זה.

בספר 'שאו הרים שלום', שפרסם א' בר-טורא, מובא מכתבה (שנכתב גרמנית באותיות עבריות) של רבקה סילא, העולה מגרמניה, בשנתה הראשונה לשבתה בארץ (תקצ"ה, 1835), אל בית הוריה. תרגום הקטע הנוגע לעגבניות כך הוא (עורך הספר תרגם את הדברים לסגנון עברי הקרוב ברוחו לסגנון העממי הגרמני של המקור):

בכלל יש הרבה מאוד פירות, טובים מאוד, אך הם די יקרים כמו כל השאר, גם לחם. אך צומח הרבה, שום דבר אינו חסר. בייחוד רוצה אני לתפיר את מה שקוראים 'תפוח גן עדן'! בסביבתנו (בגרמניה. ר"ס) אין יודעים אותו כלל. משתמשים בהן הרבה מאוד, כמו באיטליה, בסאלאט, במרקים, בירקות מבושלים. אפשר להתקין בשישה אופנים – וכל כך טובים! אנו, כל בני הבית, מחבבים אותן מאוד. הן בריאות מאוד, נרשמות על ידי הרופאים אפילו לחולים. מגדלים אותן כאן כמו אצלנו תפוחי אדמה, אך הן יותר ביוקר².

מר בנימין ריבלין מירושלים מעמידנו על קטע בענין העגבניות בספר 'שלושה עולמות' מאת סבו ר' חיים המבורגר, בחלק שני 'עולמי שלי, קורות חיי בירושלם בין השנים תרכ"ה–תרצ"ב', עמ' פ"ד נאמר (ההשלמות בסוגריים מאת מר ריבלין הן):

1. ראה לעיל פרק ב', הערה 2.

2. עדות דומה, באידית, שעגבניות (טאמאטיס) מצויות באותה תקופה בארץ ישראל, בנעים מושקים, ואינן מצויות בפולין ובליטה, פרסם מ' קוסובר בספרו (באנגלית) על היסודות הערביים באידית של ארץ-ישראל. ראה שם עמ' 355. העדות לקוחה מהספר 'קורות העתים', שנדפס בווארשה ב-1841. ראה שם עמ' 106.

סיפר לי חותני (הרב אריה מרדכי רבינוביץ ז"ל, עלה מורשה לירושלים בשנת תרל"ד. ראה עליו שם, עמ' ס"ו ואילך), פעם פשהית בורשה (כנראה בביקור אחרי עלייתו לארץ) ראה בשוק איכריות מוכרות עגבניות, ובפולין נחשבו בימים ההם העגבניות למאכל טרפה, ואמרו שהוא מלא תולעים והם מאכל של "פריצים", נזכר בהעגבניות שבארץ ישראל, רצה לקנותם. נטפל לו יהודי בצעקה: רבי יהודי, מה הוא עושה! עגבניות הם טרפה, ואסור לאכול אותם. השיב לו: אני איני מפולניה, ולא ידעתי. הודה לו על אוהרתו. כשעזבו היהודי וראה שאין איש, קנה את העגבניות והלך לאכסניה שלו וסגר את הפתח ותיקן את העגבניות בחומץ ומלפפונות ובצלים ואכלם לתיאבון.

ב'רשומות' כרך ו', תר"ץ, עמ' 291, מספר מנשה מאירוביץ:

בסקירה הראשונה, ששלחתי לדר פנסקר, בשנת 1886... אפשר למצוא הרבה משפחות שאצלן חוץ מעגבניות ואבטיחים לא עולה שום מאכל אחר על שולחן, וזה לפני הקדחת הארורה, בעת המחלה, וגם אחרי כן בזמן "התחלמה"... (המכתב נכתב רוסי, כפי ששמעתי).

ב'ביער בחדרה' בתרע"ד, כותב דוד שמעוני:

וְשָׁחָקָה כָּל הַחֲבוּרָה שִׁשְׁבָּה מְסֻבָּה בְּמַעַל
וְאָכְלָה פֶת שְׁחִירִית: מִי יָתִים יִרְקִים כְּבוֹשִׁים בְּצִירָם,
מִי בִיצָה שְׁלוּקָה וּגְבִינָה, וּמִי עֲגֻבְנִיָּה בְּמֶלֶח,
וְשָׁחַק עִמָּהֶם רַב פִּינָחָס וּזְקֵנוֹ שְׁזָרְקָה בּוֹ שִׁיבָה
נִפְזָר בְּרוּחַ וְהִכְסִיף וְעִינָיו הִבְהִיקוּ בְּחִדּוֹה... .

ובשעה שרב פינחס (המגלם את דמותו של א"ד גורדון) וחבריו נהנים מפת שחירית של עגבנייה במלח, פיצד רואים הרב מאוויירצ'ה,

נכדו של הרב מצ'חנ'וב, וחבריו את פרי העגבנייה? על כך מספר הרב יהודה אבידע, במאמרו 'עבודה לדורות', שנתפרסם ב'הצופה' מ"ב מנ"א תשט"ז:³

כיון שנכנס ר' ירמיה, סגר הרבי את הגמרא מבלי להשלים הפסקא שבה עמד. עלינו גזר להמשיך בעצמנו ולבלי להיבטל. את השולחן שלו העתיק לפינה רחוקה, רחצו ידיהם והתחילו בסעודה של כל מיני מעדני מלמדים. כמה מיני לחם, שארית החלה של שבת, פת לבן ופת קיבר, כל מיני גבינה וחלב חמוץ, דג מלוח ומלפפונים (עגבניות לא עלו אז על שולחן יהודי, לא רק מפני שזה היה מאכל 'פריצים', אלא מפני שהיהודים קראו להן – כנראה מפני צבען – "טריפנע עפיל", תפוחי טרפה, וכשאחי מר"ר נשא את אשתו השנייה, והיא הייתה צעירה, מלומדת, בת גבירים ומודרנית, והנהיגה עגבניות בבית – לעגה עליהם כל המדינה, ועוד כיום אינני אוכל עגבניות לתיאבון).

ר' אפרים דימנטמן בן מחוז לובלין שבמרפז פולין מספר:

עגבניות היו לגבינו 'טרפה'נע עפפעלעך', איסור שבאיסור. מדוע? איני יודע. כך קיבלתי. מוכן מאליו, שמרגע בואי לארץ בתרפ"ה שינתי את טעמי ונעשיתי אוכל עגבניות לתיאבון.

ומספר אהרן בן ברק, איש נהלל⁴, אחד מהשלושה שעלו ממאקרוֹב, על יד קיוב, בתרס"ח (השניים האחרים: יצחק בן יעקב ז"ל מדגניה ונחום סנה ז"ל מנהלל):

בעיירה מאקארוב הייתה אוכלוסייה יהודית גדולה והייתה

3. אני מודה לפרופ' ד' סדן, שהפני לי למקום זה.

4. כך מוסר לי שלום יהודאי, איש נהלל.

מפורסמת ברבי ממאקארוב. ידוע לי וזכור לי היטב שכשהיו עוברים על יד חנות שבחלונה או בדוכנה היו ענבניות אדומות לראות, היו יורקים ואומרים: שקץ תשקצנו, בדרך שהיו נוהגים בראותם בשר חזיר. אני התעכבתי בדרך והגעתי לארץ ישראל כשבועיים אחרי שני חבריי. כשבאו שני חבריי לעבודה והביאו אתם ענבניות, הבטתי עליהם בתימהון וקראתי: "נטרפה דעתכם? כלום אוכלים אתם את הפיגול הזה?" צחקו השניים ואמרו: "תתרגל, כשם שאנחנו התרגלנו". ואמנם התרגלתי.

מספר שמעון אלתר, איש רמת הכובש:

בעיירתי מלאווע, שבפלך ורשה, היה סבי המתנגד מגדל מיני ירקות. הוא היה מבין הראשונים, שהכניס לגינתו גם ענבניות. זה היה בערך בתר"ף. החסידים שבסביבה טענו שענבניות טרפה הן, משום שהן דם. סבי היה נוהג להביאם אחד אחד אל גינתו ומראה להם, שהענבניות צומחות הן, ממש כנור, כרוב, וכל ירק אחר. מעט מעט הצליח לשכנע כמה מהם, שהתחילו אמנם לאכול ענבניות אבל רק כתבלין לדג מלוח וכדומה.

מספר שלום קרמר, איש ירושלים, יוצא סאנק שבגליציה:

סבתי אסרה עליי לאכול ענבניות וטענה שהן בחזקת טרפה. כשהעזתי להביע את פקפוקי הייתה פותחת את החלון ומראה לי את חלון האיטליו של הגויים שממול ביתנו. שם היו הענבניות מקטטות את קותלי החזיר ונקניקי הטרפה. סבי היה מחייך על תמימותה וודאי שלא סבר כך, אבל בסופו של דבר לא עלתה ענבייה על שולחנו, שהרי סבתי היא שניהלה את משק הבית.

כל זמן שיצחק קומר יושב בגולה, משך את ידו מאותם תפוחים שזטים, מספר לנו ש"י עגנון ב'תמול שלשום', אבל

משביקש להיות בן ארץ ישראל צריך היה לשנות את טעמו^א.
 ... פרס בעל הבית גיליון של הפועל הצעיר על גבי תיבה
 זקופה, כאדם שפורס מפה על שולחנו, והביט בעיניים יפות
 על יצחק. הוציא לחם וזיתים ועגבניות ואמר, טול ואכול.
 מימיו לא היה יצחק סמוך על שולחן אחרים ומימיו
 לא טעם טעם זיתים ועגבניות, שעדיין לא היה יודע
 שעגבניות מאכל בני אדם, שבעירו קוראים לעגבניות
 תפוחים שוטים, והפיקחים מושכים ידיהם מהן. פתאום נמצא
 יצחק סמוך על שולחן אחרים ועגבניות מונחות לפניו. בא
 הרעב ואמר לו, אכול, נטל פרוסת פת ושניים שלושה זיתים,
 שנשתבחה בהם ארץ ישראל, ומשך ידו מן העגבניות.
 כיון שטעם מן הזיתים עיקם את פיו. חיך בעל הבית ואמר,
 כשם שעיקמת פניך, מהם היום, כך תשמח עליהם מחר,
 טול עגבנית ואכול. נטל יצחק חתיכה של עגבנית ואכל
 ממנה והניחה, כאדם שאומר, לא ממתקך ולא מחומצך.
 הביט עליו חברו ואמר, אם מבקש אתה להיות בן ארץ
 ישראל אכול מה שאתה מוצא ...

(עמ' 49—50)

לא היו ימים מרובים והגיעו ימי רצון ויצחק נתרצה:
 ... ובכן, אף המאכלים שהיו זרים לו ליצחק תחילה
 נעשו ערבים עליו. החצילים המטוגנים בשמן וברוטב של
 עגבניות, וכן שאר מיני תבשילים, שגוהגים בארץ, הרי הם
מאכליו יום יום. ואין צריך לומר זיתים ועגבניות. (עמ' 79)
 א4. תלמידתי צביה מריאן העמידתני על קטעים נאים אלה ואני
 מודה לה על כך.

מר יצחק ארד מזדנסקה-וולה שעל יד לודו' מספר:

זכורני, שבפולין הקונגרסאית, בשנות תרפ"ה-תרפ"ח, ראינו את הענבניות בעציצים שבחלונות הגויים. קראנו לענבנייה 'בצל טורקי'. אמרו על הענבנייה שהיא פרי מורכב וחששו לאכלה. לאחר זמן נפוצה השמועה בין חסידים, שראו את הרבי מגור אוכל מהן, ואז התחילו לאט לאט לאכלן.

כותב דב סדן בספרו 'ממחוז הילדות' עמ' רפו:

וגידול אחר היה, שאותו אדם גידלו ושנפסל גם לאכילת שהחיינו וגם לשאר אכילות. הכונה לאותו הגידול הנודע בשם פומידורים או טומאטים, ובלשוננו נקרא בשם ענבניות. באמת לא ידענו את שמו, לא בלשונם ולא בלשוננו, ושם אחר ניתן לו – טריפ'ענע עפצלעך, כלומר, תפוחני טרפה. תפוחנים אלה היו מוטלים, מחייכים בפניהם הצהובים המאדימים והולכים, על אדני חלונותיהם של קצת גויים נכבדים מיושבי כפרנו. ראוי לבדוק, מהיכן נצמחה אותה ודאות, שהייתה בנו ובשאר יושבי גלילותינו, שאותו פרי נחמד הוא מאכל טרפה ואסור בהנאה. על כל פנים, כשעמד הנרעק שלנו וגידל את הפרי הזה ויצא מגנו משופר ומפואר וכל אחיו, שהיו מוטלים לפניו על אדני החלונות, נראו בפניו כנגסים – לא היה עלול לחזק את חיבורו המועט לעדה הקטנה של ישראל בכפרנו. בני העדה כאילו רטנו בלבם, על שנצר מגולי פורטוגל, שנתאוו ביותר לחידושים, אין לו עסק אחר בעולמו, אלא ליטול פרי, שהוא טרפה ולהעלותו לגדולה יתרה.

על בחורה שלימדה בחצר לאכול ענבנייה מספר מר שמשון
מלצר:

בעירתי טלוסטטה שבגליציה היינו קוראים לענבניות

‘משוגענע עפעלעך, או ‘טריפנע עפעלעך’. הבטנו בעין רעה על משפחה יהודית שהחזיקה בחלון עגבניות ירוקות להבחלה. משפחה זו חשודה הייתה גם על הלעטת אוזים, דבר שנחשב לאיסור גמור במקומותינו. אכלתי עגבניה בפעם הראשונה בלבוב בתרפ"ז. הבחורה, שהיא אשתי כיום, היא לימדתי לאכול פרי זה.

ועל בחור שלימד בחורה לאכול עגבניה מספרת דבורה בארון
בסיפורה ‘הגולים’, עמ’ 109:

פעם ראה שהיא מביטה בתהייה אל העגבניות, שקנו עם ירקות אחרים, פרי אשר היא, בת העיירה הצפונית, ראתה אותו לראשונה. אז לקח אחת מהן וחתכה על מיצה הדמי באולר, ועד שהיא, מתוך היסוס, טעמה ממנה, העמיד בה את עינו, מצבע הדעגיות אף הן, כחול מול כחול, ושניהם הצטחקו – בפעם הראשונה על רקע השואה שמאחוריתם.

והרי עדות נוספת:

מרת רחל פוזנסקי מספרת משמו של אביה הרב משה רייך על דודתו מרוזאדוב שבגליציה, שהייתה לה חנות מפולת, שנהגו לקנות בה גם גויי הסביבה. כשהגיעו העגבניות למקום קיבלה מלקוחותיה שתילים וגידלה ומכרה עגבניות. לקוחותיה היהודים, שכינו את העגבניות ‘טריפנע עפעלעך’, החרימו את חנותה על כך.

סיפור דומה, על אישה אחרת, מספר שלמה דמשק ב‘ידע עם’ שבעריכת יום טוב לוינסקי, כרך ד’, תשי"ז, עמ’ 95–96, מעשה בעגבניות.

5. אני מודה לאחיני עידו בסוק, שהעמידני על כך.

פרלה הנפאית, האם הטובה של דלת העם בעירתנו ניסווזש (בפולך מינסק), שלא החמיצה כל מצוה קטנה וגדולה, שבאה לידה, הייתה מושכת בעול הפרנסה בחנות של מכולת. אולם יצאו לה מוניטין בכל הסביבה בטיגון פירות ובמעשה המרקחת שלה. פרלה הייתה מספקת צנצנות מלאות מרקחת וריבה גם לטירת הנסיך ראדזיוויל, וזוה בעיקר נמצא לחמה ולחם ביתה ודוקא בגורלה של פרלה, הנפאית האדוקה, שהחזיקה בנושנות, עלה להיות הראשונה להכניס לבתי היהודים בניסווזש פרי חדש – את העגבניה.

זה היה בזמנו 'מאורע מהפכני', שגרם ויכוחים וגם עזר קטרוגן של 'צדקניות'.

זהו הדבר: פרלה, שהייתה יוצאת ונכנסת בדירה של הנסיך ראדזיוויל, נתקלה שם בפרי חדש ונפלא, שהיה מונח על אדן החלון במטבח. עתים נגלה עליה 'תפוח' זה כשהוא כולו ירוק חזיריין; עתים כשחציו סומק וחציו ירקרק, ועתים בלבוש ארגמן כולו. החלה פרלה להתבונן לנעשה בו וראתה שהוא שקול כנגד כמה תבשילים ונאכל חי ומבושל, התחילה חוקרת ודורשת לטיבו של פרי זה. ראש הנגנים שבטירה הוליך אותה אל ערוגות הגינה והראה לה כיצד זורעים וכיצד מגדלים את העגבניות, 'פומידורי' בלשונם. שאלה פרלה את הנגן: "הגד נא לי, רחימאי, הכי ידוע לך אם פרי זה ומותר לאכילה אף ל'משלנו'?"

סיפר לה הנגן ואישר בהן צדקו, כי בורשה, בפריסק, ואף במחוז פינסק רבים הם היהודים הזורעים ומגדלים את העגבניות, והן עולות על שולחנם כתפוחי אדמה ממש. נתן לה הנגן שלוש עגבניות. הביאה אותן פרלה הביתה, שטפה אחת מהן במים, חתכה לשניים, בירכה 'בורא פרי האדמה' ו'שהחיינו', טעמה ואמרה לבנותיה: "הרי זה מחיה נפשות!" עמדה וכיבדה את בני ביתה בפרי החדש וטעם אף לחכם.

לא עברו ימים מרובים ופרלה החלה להביא עמה מן הטירה פרי חדש זה ולמכור אותו ללקוחותיה, מבנות העשירים.

יצא הקל בעיר, כי פרלה הנבאית מאכילה את היהודים פירות שהיא מביאה מן הטירה, אשר לא ידעום ולא טעמום אבותינו. החליטו הנשים התמימות והמתחסדות פה אחד, כי פרי זה טרפה הוא, מאכל גויים, והריהו בכל יראה ובכל ימצא בבית יהודי.

ופעם שבה פרלה מן הטירה וסל קטן עם עגבניות על שכמה. בדרכה לביתה היה עליה לעבור על יד בית מלונן של נחמן קליאצקין. שנמצא בקרן הרחוב הראשי בעירה - 'רחוב הדואר'. ישבה אז על הנוטרה אמו הזקנה של נחמן, איטה - מלכה שמה, אישה נכבדה, חסודה ומלומדת, שהייתה ה'מגדת בעזרת הנשים בבית הכנסת של השוק. משראתה את פרלה באה נושאת את סל העגבניות ירקה ואמרה: 'שקץ תשקצנו כי חרם הוא' ואל פרלה קראה ואמרה: 'מהרי נא, פרלה יקירתי, וכסי במטפחתך את פרי הטרפה, שאת נושאת לבל תראינה עיני בן, וסורי נא הנה לרגעים ואדבר אליך'. פתחה איטה - מלכה ואמרה:

'תמהתני עליך. הלא אישה כשרה וצנועה את, שעיסוקך במצוות ובמעשים טובים, ומה ראית להאכיל בטרפה זו את עצמך ואת בני ביתך, ואף להחטיא נשי עירנו!!'

לא הועילו לפרלה טענותיה והסברותיה, שחקרה היטב את הגון, שהוא ישר לב ועדותו כשרה, ושחוא הגיד לה בהן צדקו שה'פומידורים' מאכל כשר הם כתפוזי האדמה. איטה - מלכה לא קיבלה את דבריה. הבטיחה לה פרלה שלא תוסיף עוד למכור את העגבניות עד שהרב ונכבדי העדה יחקרו היטב את הענין.

וכך היה: נכבדי העדה מבין הסוחרים הנוסעים לרגל מסחרם לורשה, למחוז בריסק ופינסק, חקרו ודרשו בדבר

חקור היטב והעידו לפני הרב, שהעגבניות מאכל כשר הן. מאז
הותרו העגבניות ליהודי ניסוויזש.

על עוד אישה כזאת מספר מר דוד שכנאי, יליד העיר טוטשין
שבאוקראינה:

לפי זיכרוני מהשנים תר"ף-תרפ"ג, הייתה העגבנייה בעינינו,
הצעירים, משהו לא מוסרי. על אישה אחת שהתחילה לגדל
עגבניות הביטו בעין רעה. זה היה דבר מאוס. לגלגו על
העגבנייה כאילו הייתה דבר שבמין, משהו לא צנוע, הפך
מצנוע. אחר כך התחילו לאכלה בהיסוס, רק כתבלין.

ואברהם שלונסקי (ב'אורלוגין', במה לדברי ספרות שבעריכתו,
בכרך 1954, בעמ' 399-401) המספר 'צרור זכרונות' על התהוותה
של התרבות העברית בימי העלייה השלישית, בתהומי התיאטרון,
הספרות, השירה והמוסיקה, מסיים את דבריו כך:

לימים, כשהחריפו המושגים, והכונות נתבהרו, ניסחתי מהלך
זה בשם "תרבות מתקדמת". בימים ההם הייתה הנוסחה
רומאנטית יותר: "מעגבנייה עד סימפונייה".

שירו של יהודה קרני, עגבנייה, מבטא היטב את חדותם של בני
העלייה השלישית בפגישתם עם העגבנייה, הפרי שהיה כל
כך חשוד בעיניהם בגולה. להלן נוסח השיר, המושג בפי כול
במנגינתו של יואל אנגל. השיר נדפס כך בספר 'בשערייך, מולדת'
פזיטים מאת יהודה קרני. (164 מפזיטי, שנכתבו בארץ בתקופת
תרפ"ב-תרצ"ה).

הַיְ, הַיְ, הַיְ

אֶרְצֵנוּ עֲנִיָּה ;

זמרי, ושמם כל חי,

שירת עגבניה.

כָּךְ, כָּךְ, כָּךְ

בימי העליה

תֹּשֶׁר בְּכֹל מַטֵּב

שִׁירַת עֲבֹנִיָּה.

עגבני'ה, עגבני'ה,

תָּמּוּל אֶךְ בָּאנִי בָאִנִּיהָ

וכבר הצצת מהמיצה,

מסלול ומקציצה;

גילה, רנה, חדוה, דיצה -

פי הצעת מחמ"צה.

הֵי, הֵי, הֵי,

אַרְצֵנוּ עֲנִיה;

פֶּבֶר שָׂרְנוּ עַד בְּלִי דִי

שִׁירַת עֲבֹנִיָּה.

עגבניה, עגבניה...

רק, רק, רק.

רק, עגבניה,

ממושב בני ברק

או מדגניה.

עגבניה, עגבניה...

פרק ד

עגבנית בסיפור על הראב"ע

בשנת תש"ד פרסם נ' סלושץ ב'סיני' (כרך טו, עמ' מב-מג) את סיפור 'הראב"ע ובן הטפסר', שקיבל מר' יצחק קטן מתוגס. נ' בן מנחם פרסם סיפור זה שוב בספר 'מנחה ליהודה' (ולוטניק), תשי"ז, עמ' 150-152.

והרי ג'טס הסיפור על פי 'סיני' (לא שנתה הלשון. הכתיב והפיסוק - כבחוברת זו. ניקוד החרוז כפי שמצאנו ב'סיני'):

הראב"ע ובן הטפסר *

זה מצאתי והעתקתי מכתב מר זקני ד"ל, ששמע אותו מפי אביו וצוק"ל. הצעיר יוסף זרקא שליט"א.

מעשה בהראב"ע ז"ל, שנודמן פעם אחת לסעודה אצל טפסר באחת מערי אפריקיה. בתוך הסעודה הביאו שני מיני תבשילי בשר ברטבים שונים ערבים להך. והטפסר ההוא היה לו בן יחיד מפונק מאוד וחכם בעיניו ובעיני אביו, וישב עמהם על השולחן, וכשראה ששני התבשילים טעמו מאוד להראב"ע, שאכלם בתאוה, רצה להתל בו ושאל אותו בעזות פנים אם היה יודע ערכי תבלי התבשילים והרכבתם כמו ששמע עליו, שהיה יודע ערכי המלים וצירופן. אמר לו הן. אמר לו: אם כן תאמר לי, רבי, איך תנעם יותר הטבת התבלין של שני המטעמים שאכלת?

* סיפור זה מסר לי ר' יצחק קטן מתוגס.

השיב לו הראב"ע בלעג: הנני רואה, שאתה פיקח גדול, הלא תדרוש ותחקור גם בדברים מועטים. ובכן הריני משיב בזה על שאלתך ואז תבין ותשכיל. ובאמרו זה הוציא הראב"ע מכ"ר סו קולמוסו וחתיכת נייר וכתב בה החרוזים האלה ושם אותם בפני הבחור:

אֶת טַעֲמָךְ שוּם	וְאֶרְחֶתְךָ אֶתָּה דָן
אִם עֲנֻבְנִית שוּם	וְאִם בְּצַל עֵדָן.

הבחור לקח את הנייר ועשה עצמו כאילו קראו ובפיו מעט צחוק כאילו הבינו אבל לא כלום. וכשיצא הראב"ע הודה בן הטפסר לאביו, שלא הבין אפילו מלה אחת. אח"כ לקח אביו את הנייר והלך לו אצל רב העיר ושאל ממנו פירושו. ורב העיר קרא ושנה ושילש את הכתב ואמר, שמשורה השנייה יובן כי זאת היא תשובה על איזו שאלה וע"כ אם ידע את השאלה אפשר לו ליתן פתרון התשובה. הטפסר סיפר לרב את המאורע, ואחר עיון גדול פירש הרב כך: קודם שתצוה על טבחך להכין להכין לך איזה תבשיל לארוחתך תעריך ותרגיש מה יטעם יותר לחכך. ובעניין הרוטב ותיבול שני התבשילין שאכלתי בפרט, הרי לך כלל: אם עיקר הרוטב יהיה מענבנית, והוא פרי ירקות האדום הידוע, ערבבהו בשום, ואם עיקר התיבול יהיה בצל, תוסיף עליו עדן (בקמץ) והוא מין עשב הנקרא בל' חז"ל פטרסולין או כרפס של נהרות ובערבי בקדונס. הטפסר יצא שמח מלפני רב העיר / והלך וסיפר לבנו את הפירוש הזה. רב העיר לא נחה דעתו בזה ונשאר תמוה איך אדם גדול כהראב"ע ישים לבו לדברי הבאי כאלה, דברי מאכלות ועי' רובי תבלין, ונגמר בדעתו שבודאי יש כאן איזו חידה וצריך לחלות פני הראב"ע עצמו ולשמוע ממנו פתרונו. כשנכנס רב העיר אצל הראב"ע והגיד לו את העניין צחק הראב"ע ואמר, שהפירוש שנתן רב העיר לטפסר הוא נכון לפי פשט המלים,

אבל בנסתר יש פה תוכחת מוסר לבן הפסיל של הטפסר וראוי לפרש גם כך: צריך אתה להעריך את טעמך, כלומר לשקול בשכלך, מה אתה מבקש להשיג בחיך, ואחר כך תדון בעצמך על הארחה (ברייש שוא במקום קבוץ), כלומר, הדרך אשר תחפץ במנהגך. אם תבחר בעגבנית (בגין דגושה במקום רפויה ע"מ: קדורנית, אהורנית), כלומר, אם תרדוף אחרי העגבנות ותאות הנפש וכדומה, אך התאבל ושום על אחריתך (כמו שזמו שמים) כי אז תהיה משתומם ומתחרט על רוע מעשיך. אבל אם תדרוך בצל דרכך (כמו שאמרו ז"ל: אכול בצל ושב בצל) ותתנהג בצניעותך אז תתענג על טוב מפעליך ותהא עדין ושלו כל ימי חיך.

מיד שלח רב העיר לטפסר ותניד לו את הביאור הזה של הראב"ע עצמו, ומהיום שהוא והלואה התהלך הבחור בן הטפסר בדרך ישרה והתנהג במצוות ומעשים טובים וכיבוד תורה ולומדיה. וכשגדל נתמנה לראש הקהילה והיה נכבד בעיני העם.

סיפור זה, שעגבניות משורבבת בו, מעורר שאלות רבות. ודאי שמעשה על הראב"ע אינו חייב כלל להיכתב בדורו (ר' אברהם אבן עזרא חי 1089-1164). אדרבה, הדעת נותנת שנכתב אחרי מותו, ואולי גם כמה מאות שנים אחר כך. לפי ההכרזה שבראש הסיפור, הרי הצעיר יוסף זרקא הוא שילשו של מספר הסיפור, וזה, האב השילש, ודאי חי לפני עפיוס הנציא את המלה עגבנייה או עגבנית ל'פרי ירקות האדום הידוע'. אננם ידוע, שבאיטליה, ואולי גם בצפון אפריקה, הקדימו להשתמש בעגבניות כתבלינים, ואין זה בגדר מופרך, שבמאה ה-18 ואפילו ה-17 (ואולי כבר ב-16) השתמשו בעגבניות בבישול. אבל מאין המלה עגבנית? הרי

מלה עברית זו מאחרת היא, ואין כל מקור ספרותי ידוע לנו, שירמוז על מלה זו לפני תרגום 'עבודת האדמה' בידי פינס. כלום אפשר להעלות על הדעת, ששני מתרגמים תרגמו בסגנון אחד? הכיני 'תפוח האהבה' לעגבנייה נפוץ היה דוקא בזמנים קודמים, בלשונות אירופה: איטלקית, צרפתית, גרמנית, אנגלית... האפשר שאותו משורר, שביקש לחקות את הראב"ע, תרגם אף הוא, כפינס, שחי הרבה שנים אחריו, את הכיני האיטלקי או הצרפתי לפרי הירק הזה – עגבניות? זוהי אפשרות רחוקה, אך לא בלתי סבירה. ודאי, הדבר מצריך בדיקה. ביקשנו את כתב היד של סיפור זה בארכיונו של סלושץ ב'גנום', ולא מצאנוהו. מומחים לסגנון ולגלגולי נוסח, שנועצנו בהם, טוענים שכל הסיפור הזה מאוחר הוא מאוד ו'עושה רושם של זיוף'. טוענים הם, שפשעוך סלושץ את מסעיו בצפון אפריקה (בעשור הראשון של מאה זו) כבר הייתה המלה עגבנייה או עגבנית ידועה היטב. אם כן אפשר שאותו מחבר, שכתב מה שכתב על הראב"ע, לא חש כלל באנאכרוניזם שהוא מכניס, הן בהשתמשו במלה זו והן בדברו על 'פרי ירקות', שלא היה מצוי כלל באירופה בימי הראב"ע. אפשר, אבל מוקשה. העניין עשוי להתבהר, אם ימצא כתב היד של סיפור זה, או אם יתברר מי הוא 'ר' יצחק קטן מתגס', או הצעיר יוסף זרקא. משפחת זרקא משפחה ענפה וגדולה היא, טוענים דורשי רשומות. לפי שעה הדבר בגדר חידה הוא, חידה קטנה בתולדות המלים החדשות בעברית.

ה ע ר ת ס י ו ם

עם השלמת סידורה בדפוס של חוברת זו, הגיעתני תשובתו של פרופ' קוראדו גראססו, Corado Grasso, מנהל Istituto dell'Atlante Linguistico Italiano במילאנו, ואני מודה לו על כך מקרב לב.

שאלתיו מאימתי כונתה העגבנייה באיטליה 'תפוח אהבה', בספרות או בדיאלקטים.

הפרופ' גראססו משיב, שכינויי העגבנייה, pomo d'amore (תפוח אהבה) ו-pomodoro (תפוח זהב) מצויים בספרות באיטליה מאז הכנסת צמח זה לאירופה, כלומר מהמאה השש-עשרה. בדיאלקטים מצוי הכינוי 'תפוח זהב' בכל איטליה, ואולם בסיציליה מצוי, בצדו של כינוי זה, גם הכינוי 'תפוח אהבה', בצורות כגון: pumaramur, puamur, pummramur, pumadamur, pum-damur...

עובדות אלה מחזקות את הסברה, שהצעתי לעיל, שמחבר סיפור 'הראב"ע ובן הטפסר' עשוי היה להיות מצוי אצל הכינוי הזה, הרווח בדיאלקט הסיציליאני, ואולי תרגמו לעברית כדרך שתרגם פינס את הכינוי המקביל בגרמנית.

עוד על העובנייה

לשוננו לעם, קונטרס ג (ריג)

לפרק ב, למה נקרא שמה ענבנייה, ומה עלתה לו לשם הזה? נסיף עוד קטע ממכתבו של יעקב זלוטניק בעיתון 'השקפה' שערך אליעזר בן-יהודה. המכתב נתפרסם בד' ניסן תרס"ה:

עד כמה מרבים בחקוי אצלנו נוכל להוכיח מוזאת כי את הפרי הידוע "טמטה" הצומח בארץ ישראל מכנה האדון קלונר ב-מלון של כ"ס בשם הזמה "ענבנית", מפני שבצרפתית קוראים לו pomme d'amour. שפיר מאד! הכי באמת הצטרך ה' קלונר לתרגם אותו בשם זה ולא מצא לו שם אחר כלל, למשל: סומקנית כהצעת ה' א.ז. רבינוביץ, או "אדמדמנית", אם באמת אין לו שם אחר...

ראה לעניין זה עמ' יד והערה 7 בקונטרסי.

לפרק ג, גילה דוחה וארץ-ישראל מקרבת, מעירה מרת פנינה מיזליש מרמת גן:

לאוסף קטעי הספרות, שנלקטו בו, בדבר היהס אל הענבנייה בפולקלור יהודי מזרח אירופה, מצרפת אני קטע משל הסופר האידי הנודע פרץ מארקיש, בספרו "טראַט פון דוירעס", מתוך המהדורה שיצאה לאור בהוצאת "סאָוועטסקי פּיסאַטל", מאסקווע 1966, בעזרתם של אלמנת הסופר ושני בניה.

זוה תרגום הקטע:

"היו פליטים שהתייחסו אל העגבניות בהסתייגות. מהם שהיו סבורים שזה מאכל טרפה; ואע"פ שירחמיאל הוכיח באותות ובמופתים, שאין העגבניות טרפה, שהרי מברכים עליהן "בזרא פרי האדמה", מכל מקום הוא עצמו לא טעם מהן. לגבי הייתה הסיבה, שפעם אחת, עוד בבית הוריו בפולין, עבר ליד ביתו של כומר, וראה בעד החלון שורה של עגבניות, שהתחממו בשמש. אז בא לידי מחשבה, שהעגבניות הן מאכל קאתולי, ולפיכך מוטב להימנע מהן" (עמ' 167).

גם בקטע זה, כמו בשאר הקטעים, שהובאו בקונטרס על העגבנייה – מעירה מרת מיזליש – ניפרת ההסתייגות של יהודי פולין, בתקופה שלפני מלחמת העולם השנייה, מאכילת העגבניות, אם כי מודגש כאן כי הסתייגות זו לא הייתה כללית, וכבר היו יהודים, שהיו מוכנים לאכול פרי זה, ואף ידעו כיצד מברכים עליו. אך עדיין היו שראו בו מאכל נכרי מובהק.

מר שמעון תודר, יליד סאנק, גאליציה, איש רמת גן, מסייע בידי בן עירו שלום קרמר (ראה בקונטרס, עמ' כ) ומוסיף לנו מרשימותיו שני קטעי ספרות נאים בעניין זה: – הוא אוכל טרפה הוא אוכל – נכנס גדלקה לתוך דבריו של אביו ורק כמה פעמים מחמת מיאוס שאחזו. – הוא עגבניות הוא אוכל, פה... מלא דם של חזיר, פה...

(חיים הוז, ביישוב של יער, הוצ' שטיבל, תר"ץ, עמ' 96)
חלמן שניאור באפוס היערי שלו, בעל הפרוה (כתבי

ולמן שניאור בתבנית גדולה, הוצ' דביר תשך, ח"ב, עמ' רכד) משה את השמרקעות לענבנות:

הוי, שְׁמֶרְקֵעוֹת תִּאָּוֶה! כָּל חֵךְ טוֹעֵם יִכִּירֵם,
 אֶת שְׁחֹרֵי הַבָּשָׂר, הַפְּרוֹשִׁים מֵעוֹלָם הַזֶּה –
 וְטָמָא טָמָא יִקְרָא בְּפִי יְהוּדִים קְרָתָנִים,
 חֵן אוֹכְלֵי חֹרֵי הַבָּר, וּמִכֵּן שֶׁכֶּךָ הוּא –
 טָמָא הַמֵּאֲכָל כְּאוֹכֵל, שְׁנֵיהֶם מְקַצִּים כְּאַחֵד.
 כְּמוֹהוּ כְּפָרִי הָעֵנְבָנִית: זֶה נֹוֹנֶה מִדָּם
 וְהַשְׁמֶרְקֵעַ מִמַּחַ עֲצָמוֹת... כֵּךְ דַּעְתָּם, הַקְּבוּעָה
 בְּדֶרֶכָּן בְּמַחֵם וּבְפִיהֶם וְאֵין לַהֲוִיָּה.

לאחר הדפסת הקונטרס הגיעתי מפירנצה גם תשובתו של הפרופ' דוטו (Devoto) מהאקדמיה דלה קרוסקה Accademia della Crusca (ראה בקונטרסי, עמ' לב, את תשובת הפרופ' גראססו מטורינו, בטעות נדפס שם מילאנו). תשובה זו חופפת ביסודה את תשובתו של הפרופ' גראססו. האקדמיה המציאה גם עדויות, שלפיהן בדיאלקט של סיציליה מכונה לפעמים גם החציל 'תפוח אהבה'. אני מודה לאקדמיה דלה קרוסקה על היענותה האדיבה.